КОЛЬОРАТИВ *БІЛИЙ* У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (XI–XIV СТ.)

Іншаков А. Є. Кольоратив білий у старобукаїнській мові (XI–XIV ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування найбільш уживаного в давніх текстах кольоративу білий та його похідних у старобукаїнській мові (XI–XIV ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена білий, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема білий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Іншаков А. Е. Колоратив белый в старобукаинском языке (XI–XIV ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование наиболее употребляемого в древних текстах колоратива белый и его производных в старобукаинском языке (XI–XIV ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена белый, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема белый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. The colorative white in the Old Ukrainian language of the 11th– 14th centuries.

An investigation of the history of the Ukrainian vocabulary is hardly possible without definition of a formation of separate semantic vocabulary groups, the coloratives in particular. The article deals with the functioning of the colorative white, widely used in ancient texts, and its derivatives in the Old Ukrainian language of the 11th–14th centuries. The author states unlimited combinations of a nomen white and examines the use of the lexeme both in the literal and metaphorical sense of the word.

Key words: the name of colour, lexeme white, colorative, derivative words, abstract lexemes.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. П. Критенко, М. В. Іщук

та ін.; російські мовознавці Н. Б. Бахіліна, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, Л. М. Грановська, А. М. Панченко та ін.).

У процесі дослідження історії лексичного складу мови насамперед необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Розгалуженим, різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. На широкому історичному матеріалі комплексний діяхронічний розгляд кольоративів в україністиці досі не здійснювався. Цим і обумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення білого кольору.

Метою нашої статті є виявлення кольороназви білий та її похідних, аналіз функціонування найбільш уживаного кольоративу в давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури.

За спостереженнями Н. Б. Бахіліної [1], кольоропис не входить до числа художніх засобів, що використовуються в давньоруській літературі. Це стосується й пам'яток релігійно-повчальних, де подано детальний опис моральних якостей героїв, тому недоречними є кольороназви. обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольороназв. Переважно це основні кольори (білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений) та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

Широко вживаним (137 фіксацій за СДЯ) є прикметник бѣлый. За Етимологічним словником української мови білий колір – праслов'янське утворення. Має відповідники в інших індоєвропейських мовах. Первинне значення “світлий, блискучий”.

Аналізовані пам'ятки дозволяють стверджувати, що це слово має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях. Наприклад, позначає колір:

– тварин: *сладость сегъ мира бѣлая мышъ черная мышъ* [1336 СДЯ І 363]; *птица харадръ...вся бѣла есть* [Фіз.]; *да бо Ростиславъ Стѣславу соболами и горностаими. и черными кунами. и песци и бѣлыми волкы. и рыбьими зубы* [1160 ЛІ 180 зв.];

– рослин: *ливанъ темианъ бѣлый* [ХД];

– одягу: *давше ему сѣкуру, и ленти, и бѣлую одѣжу...* [ИФ 254];

– тканин, предметів: *сзда же и ина дѣла пречуднаа иподрумие, и покры белым мрамором* [ИФ 207]; *камень бѣлъ бо бѣ, и шюмъ его издалеца слышаху* [ИФ 375]; *...но създавъ грады въ Аравитских горах и причинивъ белым камением...* [ИФ 207]; *а третии [венец] велми боле ѿбою*

ш(т) всакого чвѣта чървлен(а) и бѣла [XIV СДЯ I 363]; *бѣшетъ бо создана [церковь] бѣлымъ камень(м) тесанымъ* [1261 ЛП 284 зв.];

– зовнішності людей – колір шкіри, волосся та ін.: *растѣще власы главы своеѣ... и творѣще бѣлы черны. или черьмны или роусы* [1284 СДЯ I 363]; *анѣль бѣ бо личемъ бѣлъ* [XIII СДЯ I 363]; *бе же бѣлъ тѣломъ* [1383 СДЯ I 363]; *бѣли зуоби юго паче млека* [1406 СДЯ I 363].

Також зафіксовано прикметник середнього роду *бѣло*: *и наре(ч) швомоу зелено, шномоу же бѣло, швомоу же червлено, шномоу же сине* [XIII–XIV ХА 24 б].

Номен *бѣлыи* виступає і в переносному значенні, наприклад: *и оувидѣвъ того брата исходѣща из цркви всего бѣла дшею и свѣтла лицемъ* [1383 СДЯ I 363].

Ця лексема фіксується й зі значенням сивий: *бѣ же акепсима ю[с]пъ. бѣлъ власы старъ. бывъ* [XIII СДЯ I 363]; *старъ сы и бѣлы имѣ власы* [1383 СДЯ I 363].

Типовим є використання аналізованого прикметника у складі

– географічних найменувань: *Володимѣрь // заложи гра(д) Бѣлъ* [992 ЛП 45 зв.]; *и гра(д) ихъ и Бѣлу Вѣжю взѣ* [965 ЛП 19]; *рюрикъ сѣде новгородѣ. синеоушъ на бѣлѣ шзерѣ* [1280 СДЯ I 363]; *кому Бѣло озеро, а мнѣ черныя смолы* [Сл. Дан. Зат. 230];

– етнонімів: *придоша Оугри Бѣлии* [853 ПВЛ 4 зв.];

– власних імен: *се приюха. Иванъ бѣлыи, из любка* [1301 СДЯ I 363].

У перекладних книжних пам'ятках фіксуються похідні абстрактні іменники *бѣлота*, *бѣлость*, утворені за допомогою суфіксів *-ом(а)*, *-ость*: *о тѣлесехъ же тварь рекъше бѣлота. чьрнота, роусость* [1073 Изб. 232]; *Аште ли чьрвлѣни и мужи крѣви и съврѣшени, то понѣвъ вльньноуѣ бѣлость достигнѣте* [XI Ср I 380]. Ці ж іменники в пам'ятках можуть позначати і “сивину”: *зане и соломонъ. Старость цѣломудрие имену(т). не бѣлость власомъ глаъ старость. бо ч(с)тне. не юже мног(о)лѣтна. Ни в числѣ лѣ(т) чтетсѣ* [XIV СДЯ I 363].

В оригінальних пам'ятках, літописах більше трапляється похідних дієслів, наприклад: *білити* зі значенням білити: “робити білим”, “вкривати білилами, крейдою, вапном”. Спільнослов'янське утворення з суфіксом *-i-ti* > *-и-ти* від прикметника **bělъ* > *бѣлыи*. Праслов. **beliti* > білити з суфіксом знаряддя дії *-dl-* іменник **bělidlo* після спрощення *dl* > *л* і зміни *ě-i* білило “те, чим білять” [ЦЭСРЯ 28]. Наприклад: *извистью бѣлити* [1194 ЛП 139 зв.]. Ця ж лексема функціонувала з іншим значенням “чистити (одяг)”: *Аще мышми изъедено бу(д)т данѣ бѣлити или гладит повиненъ есть бѣлильникъ* [1284 СДЯ I 362]; інші деривати *бѣлитисѣ* “білітисѣ”: *ибо кедры шны гда Феидоритъ негниюща соуце, пакоже бо кюпарисы и сосны, оудобъ тлѣюща бѣлѣщсѣ* [XIII–XIV ХА 93 а]; ... *то*

яко снѣгъ убѣлю и прѣставляю вы на ины пакы обычая [Златостр 101]; бѣловатисѣ [XIII Ср I 218].

Зафіксовано в пам'ятках і ступені порівняння до прикметника бѣлыи: и потомъ да юмоу нѣчто бѣлѣк снѣга и лоуче маньны [XIII СДЯ I 364]; і тако ꙗко о кони(х) реченое оно. ꙗко бѣлѣиши снѣга [XIV СДЯ I 364].

Цікавими в пам'ятках розглядуваного періоду є порівняння: білий як сніг, як молоко, як хвиля, як світло та ін.: бѣ же одѣник ꙗко бѣло ꙗко снѣгъ [XI ОЕ 203 а]; издалеча цркъы видима, ꙗко снѣгъ на горѣ висоцѣ лежащъ видѣти бѣше, не бѣлыми мраморы оуставлена [XIII–XIV ГА 125 в]; и ризы ꙗко быша бѣлы ꙗко свѣтъ [1406 СДЯ I 363]; бысть же Девгениевъ конь бѣль ꙗко голубъ [XI / XII Девг. д. 137]; рѣку же обходящу всю ту землю и бѣше вода свѣтла и бѣла ꙗко млеко [XII Истрин 84].

На думку дослідників, зокрема Н. Б. Бахіліної, в оригінальній пам'ятці Хроніці Антонія Новгородського є незвичні порівняння, наприклад: и тогда святая Богородица плакала...и шли слезы ея на доску ту и суть біти видімиемъ аки капля воцання (не зовсім зрозуміло: білий чи прозорий?); ще пор.: написанъ на стени святей Иоанъ, и виросло у него из чела трояндофиловъ це іть въ сыропустную недѣлю, аки сирь біло [1, с. 25–26].

У ряді прикладів можна визначити бѣлый як абстрактну кольороназву, як світлий колір, сяючий, блискучий, прозорий. Особливо, коли це стосується божества: ꙗдино же ꙗко ꙗко бѣло и другокъ черно [XIII–XIV ХА 30 а]; Антипор тонокъ, високъ, крѣпастъ, бѣлорукъ [Хрон. И. Малалы V 12]; и ризы его быша бѣлы ꙗко свѣтъ [XI ОЕ 284 в-г]; около же его стояху пѣвци краснѣ велици, бѣли суще ꙗко свѣтъ огнены заря [Ж. Андр. Юрод. 50 а]; ...а огню чръвену чясть, ꙗко чръмну суцю, а въздуху бѣлую чясть, ꙗко бѣлу суцю [Хрон. И. Малалы VII 21].

Дослідники звертають увагу й на типові використання слова білий для певних жанрів давньоруських пам'яток як християнської символіки, коли це не лише кольороназва, а ще й символ святості. Колір виступає як засіб причетності до ангелів, блаженних, святих, тобто власне кольоропозначення є допоміжним, другорядним [1, с. 26–27]. Наприклад, це білі ризи, білий кінь: ризы же в них бѣлы безпристани [ИФ 252]; Онъ же рече ни братие приеха мужъ унъ на бѣлѣ кони... [XII СДЯ I 363]; и приде къ мѣнѣ ношью мужъ въ сѣнѣми старъ въ бѣлахъ ризах и рече... [XII там же]; Бѣ же зракъ его ꙗко мълнии и одѣние его бѣло ꙗко снѣгъ [XII СДЯ I 363]. В Остромировому євангелії засвідчено лексему бѣла замість словосполучення бѣла риза: Видѣ двѣ ангѣла въ бѣлахъ сѣдѣща [XI ОЕ 12].

У давніх пам'ятках фіксуємо поодинокі приклади прикметника броный як назви масті коней. За словником Фасмера, броніти “світліти, відливати жовтуватим, сірим, червоним кольором, дозрівати”; броний “білий, світлий”, цслов. бронъ “білий”, дн. чес: вгопу “білий”, чес. vřuna

“білий кінь”, польськ. wrony “гнідий”. Споріднене дн-інд. vradhnas “рудуватий, буланый” [Ф I 217].

Корінь *bron – спільнослов’янський, слово відоме в східнослов’янських мовах. І. Срезневський подає в словнику його значення як білий, біло-сірий, (рос. „скворечій**а**), сірий, буланый [Ср. I 180]. Наприклад: *кони рыжи и пѣзи и грѣни и брони* [Зах. I. 8]; *бронь конь наречется* [Жит. Андр. Юр. XLIV. 167].

У староукраїнських джерелах на позначення масті коней білого кольору зафіксовані лексеми: *грѣнии, сереный, срѣный, половый. Срѣный* “сірий” церк., цслов. *срѣнь* “білий, сірий” відповідно до др. *серень* “білий”, дехто з дослідників зближує з *серен* “мерзлий сніг, паморозь, іній” [Ф III 740], *срѣный* – “білий, біло-сірий”: *и въ колесници третіи кони срѣни* [XI Ср III 484]. Мабуть, варіант *сереный* “білий” (про кінську масть): *конь серень* [XIV Ср III 340]. На позначення масті собаки зустрічаємо в деяких пам’ятках слово *половыи* “в білих плямах”: *прииде же отъ запада кузнецъ въ Конъстантъинъ градъ, имѣа грича [собаку] полова и слѣна, иже повелѣваемаа коузнцемъ творяше чудеса дивна* [XIII / XIV ХА 275].

Часто для назви білого кольору в пам’ятках зустрічаємо відносні прикметники від іменника сніг – *снѣжаныи* “сніговий, білий, як сніг”: ... *жтрюдѣ же снѣжанъ и многоплодън* [XI Ср III 455]. З таким же значенням зафіксовано лексему *снѣжныи*: *Риза же ... тако снѣжна боудеть* [XI там же]; ... *его же дыхание якоже дымъ, бѣло якоже снѣжно видѣние бѣаше* [Ж. Андр. Юрод. 49 б]; ... *птици ... красны златыми крылы и снѣжны крылы пестры, сѣдюще каждо на своемъ листѣ* [Там же 48 г.].

Пам’ятки засвідчили й інші похідні утворення від назви кольору *бѣлий*. Наприклад, іменник білка: *бѣла* “шкурка білки” *им(а)ху по бѣлѣ и вѣверицѣ ѿ(т) дыма* [859 ЛЛ 7]. Лексеми *бѣлица, бѣлка* в текстах ранньої доби вживаються як номінація шкурки (хутра) тварини, пізніше виступають лише як зоотермін “білка”: *емляху дань по бѣлѣ отъ двора* [СПП]; *коли каменіе воспловеть по водѣ, коли свинія почнетъ на бѣлку лаяти, тогда безумныи уму научится* [Сл. Дан. Зат.]. *Бѣлька* “шкурка білки” *дань серебренаа. бобры белки и лука вса и лю(д) оуци* [1387 СДЯ I 363]. Зустрічаємо це слово в ролі географічної назви *а межю йми рѣка Бѣлка* [1144 ЛП 116 зв.]. Збірна назва *бѣль* “біляче хутро” *дворъ жь кнѣжъ розграбиша беицисленок множество злата и сребра кунами и бѣлью* [1068 ПВЛ 58]. Білка др. *бѣла, бѣлька, бѣла вѣверица* “біла білка”, у Лаврентіївському, Іпатіївському літописах під 859 р. Етимологія зрозуміла, доведений зв’язок з *бѣль* “білий” [Ф I 148].

Стара назва *бѣла вѣверица* є свідченням того, що іменник *бѣлька* спочатку означав рідкісний вид білих вивірок [ЕСУМ I 196]. За коренем це слово праслов’янське, “тварина загону гризунів” (*ѣ > і в сучасній мові). Др. *бѣлка* з праслов’янського *bělīka, *bělīca (чергування k//c). Назва

за кольором хутра „біла” належала спершу до рідкісної та дорогої білої породи цих тварин. Іменники **bēlika*, **bēlica* утворені з суфіксами *-ik/-ic-* від прикметника **bēla* “білка”, “біла”. Від **bēlica* з суфіксом *-j-* утворився прикметник *білячий* “зроблений з хутра білки” [ЦЭСРЯ 28].

Цей же корінь виступає в слові *бѣлила* “біла фарба, білила” ... *золотнѣ бѣлилѣ на бѣлкоу мыла на бѣлкоу боу ргалскога* [XIV СДЯ I 362]. З таким же значенням фіксується *бѣльникъ* [XII СДЯ I 364].

Уже від цього іменника з суфіксом *-никъ* утворений номен *бѣлильникъ* “той, хто відбілює і чистить одяг, тканини” *Аще мышми изъедено бу(от) даное бѣлити или гладити, повиненъ есть бѣлильникъ* [1284 СДЯ I 362]; він же зустрічається у складі власних імен *петр бѣлильникъ* [1284 там же].

Зі значенням “жінка, що живе в монастирі, але не прийняла чернечу обітницю” зафіксована лексема *бѣлица* *ни же юдинъ бесѣдоушии к черницѣ ли бѣлицѣ* [XIV СДЯ I 362].

Зрідка трапляються в пам’ятках складні похідні: *бѣлообразнѣ* “той, що сяє білизою, світлозарний” *и видѣхъ... два мужа // бѣлообразна ходѣща* [1383 СДЯ I 362]; *бѣлоризыцѣ* “мирянин або представник білого духовництва, не чернець” *мних же юдинъ имѣа въ кельи бра(т) бѣлоризыца. и проси оу него* [1383 там же]. З таким же значенням зафіксовано лексему *бѣльцѣ*: *аще могоуть и бѣльци въ таковѣ бѣдоу въ чинѣ* [XII СДЯ I 364]; *аще прозвितеръ бѣлецѣ. имѣвъ жену в житьи. и потомъ будетъ. мнѣхъ. и великыи скимникъ подобаетъ ли ему служити* [1284 там же]. Функціонують у джерелах і складні похідні слова *бѣлообразоватисѣ* “сяяти білизою, очищуватися при хрещенні” ... *и изыде(м) купѣль белообразуѣсѣ. снѣ бывъ нетлѣнъ* [XI ІлСл сп. XIV-XV 167].

Виявлено в обстежених пам’ятках і дериват *бѣльмо* “більмо” *птичамъ повѣлевающимъ. ичи юмоу бѣльмо створити* [XII СДЯ I 364]. Від прикметника *бѣль* з темою *-ь* утворений іменник *бѣль* > *біль* “щось біле, білизна”, а від нього через суфікс *-м-о* (як *письмо*) – іменник *більмо* “помутніння рогової оболонки ока” [ЦЭСРЯ 29].

Отже, за нашими спостереженнями, прикметник *бѣлый* є найбільш уживаним у давньоукраїнських пам’ятках (137 фіксацій за СДЯ). Лексема має необмежену сполучуваність, використовується в прямому та переносному значеннях, виступає у складі численних мікрогруп. На позначення масті коней білого кольору зустрічаються лексеми *грѣнии*, *сереньий*, *срѣный*, *половый*. У писемних джерелах функціонує чимало похідних абстрактних іменників, дієслів. Типовим є використання номена *білий* як християнської символіки.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

Девг. д.	Сперанский М. Н. Девгениево деяние. Исследование и тексты. – Пг., 1922. XI – XII в., (сп. XVIII в.).
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови / за ред. Л. С. Мельничука : у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982 – 2006. – Т. 1 – 5.
Ж. Андр. Юрод.	Житие Андрея Юродивого XIIв., сп. XVI в. // цит. за Н. Б. Бахиліною.
1073 Изб.	Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
ІлСл	Слово о законѣ и благодати // Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К. : Наук. думка, 1984. – С.78 – 196.
Истрин	Истрин В. М. Александрия русских хрононографов. – М., 1894. – Кн. 1–2.
ИФ	Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
ЛІ	Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
ЛЛ	Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 580 с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 1, вып. 1 – 2).
ОЄ	Остромирово евангелие / Изд. А. Востоковым. – Спб., 1843. – 623 с.
ПВЛ	Повесть временных лет // Лаврентьевская летопись. – [2-е изд.]. – Л. : Изд-во АН СССР, 1926 – 1927. – 286с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т.1, вып.1).
СДЯ	Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) : В 10т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988 – 1991. – Т. 1–4.
Сл. Дан. Зат.	Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
СПІ	Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С.1 – 48.
Ср	Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1 – 3.
Ф	Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
ХА	Книги времениныѧ и ѡбразныѧ Геѡргіѧ мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.
ХД	Житѣе и хожденѣе Данила, Русьскыя земли игумена, 1106 – 1108 : (Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в, изд. Правосл. палест. о-вом. – Спб. : Глазунов, 1896. – 79с.).
Хрон. И. Малалы	Истрин В. М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6 – 9.
ЦЭСРЯ	Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 511 с.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2010 р.